

**"POLITIEK, DA'S NIETS VOOR MIJ".
EEN EXPLOREEREND KWALITATIEF ONDERZOEK
NAAR ADAPTIEVE PREFERENTIEVORMING ALS
CAUSAAL MECHANISME BIJ POLITIEKE
PASSIVITEIT**

Marc Hooghe

1. INLEIDING

De afgelopen decennia is enorm veel empirisch onderzoek verricht naar het fenomeen politieke participatie (Almond & Verba, 1963; Verba & Nie, 1972; Verba, Nie & Kim, 1978; Verba, Schlozman & Brady, 1995; Barnes, Kaase et. al., 1979; Jennings & van Deth, 1990; Milbrath & Goel, 1977; Topf, 1995a, 1995b; Curtis, Grabb & Baer, 1992; Nie, Dunn & Stehlik-Barry, 1996; van Deth, 1996; van Deth & Leijenaar, 1994; Pickel & Walz, 1997; Rosenau, 1974). Politieke participatie dient daarbij zowel begrepen te worden als het deelnemen aan reguliere procedures en activiteiten (conventionele politieke participatie) als het deelnemen aan niet-conventionele actie-vormen. In scherp contrast met deze enorme onderzoeksliteratuur rond participatie, stellen we vast dat er bitter weinig onderzoek bestaat rond het thema 'politieke passiviteit' (Bennett, 1986; DeLuca, 1995). Voor wat de Belgische situatie betreft kunnen we in feite enkel verwijzen naar het klassieke onderzoek van Huyse (1969, 1970). Voor dit gebrek aan onderzoeks aandacht bestaat uiteraard een goede methodologische reden: het is moeilijk de *afwezigheid* van een bepaalde gedragsvorm empirisch te onderzoeken. Bovendien lijkt men vaak aan te nemen dat er geen behoefte bestaat aan specifiek onderzoek naar passiviteit: activiteit en passiviteit worden dan gewoon

beschouwd als elkaars spiegelbeeld. Als we, in deze redenertrant, een sluitend causaal model kunnen construeren voor activiteit hebben we, *ipso facto*, ook passiviteit verklaard. Ten dele klopt deze gedachteconstructie: eenmaal we weten welke achtergrondvariabelen een positieve correlatie vertonen met participatiegedrag, volgt hieruit dat deze variabelen in een negatief verband staan met passiviteit.

Het bepalen van deze variabelen volstaat echter niet als verklaring. Als we bijvoorbeeld vaststellen dat de participatieniveaus van vrouwen lager liggen dan die van mannen, vormt dit nog geen sluitende verklaring voor het waargenomen verschil, tenzij we uiteraard zouden aannemen dat biologische geslachtsverschillen rechtstreeks, zonder enige culturele intermediatie, leiden tot verschillen in participatieniveau. De aard van de relatie tussen, in dit geval, het geslacht en het participatieniveau, dient dus nader onderzocht en geëxpliciteerd te worden. Op dit verklaringsniveau kunnen we niet langer volstaan met de assumptie dat passiviteit simpelweg het spiegelbeeld vormt van activiteit. Omdat er over de causale mechanismen die leiden tot politieke passiviteit relatief weinig onderzoek bestaat waarop we kunnen voortbouwen, heeft deze bijdrage een eerder exploratief karakter, en is ze voornamelijk gebaseerd op diepte-interviews en focusgroepen met respondenten die op geen enkele wijze politiek actief zijn (1). In dit artikel gaan we eerst na welke maatschappelijke groepen zich kenmerken door een grote mate van politieke passiviteit, en belichten we daarna de gevolgde werkwijze. Vervolgens gaan we nader in op de specifieke situatie van enerzijds vrouwen, en anderzijds laaggeschoolden. Ten slotte gaan we na in hoeverre we de onderzoeksgegevens kunnen inbedden in de theoretische literatuur in dit verband, en zo de aanzet kunnen vormen voor meer systematisch onderzoek.

2. DE ONGELIJKE VERDELING VAN POLITIEKE PASSIVITEIT

Een opmerkelijke conclusie die men kan trekken als men enkele decennia participatieonderzoek overloopt, is dat de onderzoeksresultaten betrekkelijk gelijklopend zijn. In zowat alle onderzoeken keren dezelfde besluiten terug: politieke participatie is ongelijk verdeeld, zowel in termen van geslacht, als van opleiding en socio-economische status (Huyse, 1969: 131-132; Milbrath & Goel, 1977: 86-122; Carton, 1993; Hooghe, 1999). In hun bijzonder omvangrijk onderzoek naar politieke participatie in de Verenigde Staten komen Verba, Schlozman en Brady (1995: 512) tot de conclusie: "Over and over, our data showed that participatory input is tilted in the direction of the more advantaged groups in society – especially in terms of economic and educational position, but in terms of race and ethnicity as well. The voices of the well-educated (...) sound more loudly". Weliswaar verzet het team rond Verba zich tegen een al te deterministische aanwending van het concept socio-economische status als verklaringsvariabele, maar dat neemt niet weg dat ook zij in hun onderzoek wijzen op het belang van verschillen inzake inkomen, professionele hulpbronnen en cognitieve vaardigheden. Vooral ongelijkheden inzake opleidingsniveau lijken in dit verband een determinerende rol te spelen, waarbij de hoogopgeleiden systematisch

hogere participatieniveaus vertonen dan de laagopgeleiden (Nie, Junn & Stehlik-Barry, 1996: 2).

Ook voor de situatie in Nederland komt het Sociaal en Cultureel Planbureau, op basis van onderzoek dat de periode 1973-1994 bestrijkt, tot de conclusie: "Wat de *sociale differentiatie* betreft, is de oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden onder de participanten een stabiel gegeven. Gezien het feit dat is gecorrigeerd voor effecten van de andere tweedelingen, is ook de hardnekkigheid van het sekseverschil opvallend. De leeftijdsverschillen vertonen verschillende patronen (...)" (SCP, 1998: 753). Weliswaar vertonen de verschillen in het participatieniveau tussen vrouwen en mannen een dalende trend, en zijn die zo goed als verdwenen bij jongeren en hogergeschoolden, doch dit betekent geenszins dat deze verschillen volledig zouden zijn verdwenen (Verba, Nie & Kim, 1978: 234-268; Castenmiller & Dekker, 1987).

Bij deze conclusie dient wel een onderscheid gemaakt te worden naargelang van de concrete participatievorm. Het deelnemen aan verkiezingen lijkt daarbij een meer egalitair gespreide vorm van politieke participatie dan andere vormen. Op basis van een uitvoerig overzicht van het beschikbare cijfermateriaal besluit Topf (1995a: 50): "we have shown that gender and education have no significant effect on the probability of voting". Wat de niet-electorale participatiemethoden betreft, komt Topf (1995b) tot het besluit dat hierin wel een onevenwicht optreedt inzake geslacht en opleiding, maar uit de beschikbare tijdsreeksen besluit hij dat dit onderscheid kleiner wordt doorheen de tijd. Niet-conventionele participatievormen zoals het deelnemen aan betogingen en andere protestacties, zijn de afgelopen decennia gedemocratiseerd, en worden nu ook in toenemende mate aangewend door relatief laaggeschoolden en door vrouwen. Over het algemeen blijft echter de stelling opgaan dat hoe intensiever de participatievorm, in termen van tijdsinvestering, vereiste middelen of vaardigheden, hoe groter de ongelijkheid wordt inzake recruitering (Phillips, 1991: 162; Hooghe, 1998).

Als we op basis van de participatieliteratuur specifiek een onderzoek willen opzetten naar politieke passiviteit, is het duidelijk op welke groepen we ons hiervoor in eerste instantie dienen te richten. Ondanks het feit dat de verschillen tussen vrouwen en mannen kleiner lijken te worden, zullen vrouwen als groep over het algemeen nog steeds lagere participatieniveaus vertonen. Ook diegenen met slechts een geringe mate van formele vorming of met een relatief ongunstige positie op de arbeidsmarkt zullen zich kenmerken door lagere participatieniveaus en een grotere mate van politieke passiviteit. Het is dus vooral bij deze groepen dat we respondenten zullen recruter voor dit kwalitatief onderzoek.

3. DE ONGELIJKE VERDELING VAN POLITIEKE PASSIVITEIT

3.1. De focusgroep als methode

Gezien het exploratieve karakter van deze studie werd geopteerd voor een kwalitatieve benadering. Daarbij werd niet alleen gebruikgemaakt van de traditionele diepte-interviews, maar werden ook focusgroepen aangewend. Dit is een interviewvorm waarbij een beperkt aantal respondenten samengebracht wordt om, onder begeleiding van de onderzoeker, van gedachten te wisselen over een specifiek onderzoeksthema. Het gebruik van dit instrument mag zich sinds enkele jaren in een opvallende populariteit verheugen, vooral in de Angelsaksische wereld (Greenbaum, 1998; Morgan, 1988, 1993; Krueger, 1994; Stewart & Shamdasani, 1990). Die recente heropleving van de belangstelling voor het instrument focusgroepen mag ons echter niet doen vergeten dat het hier helemaal niet om een nieuwe methodologie gaat. De methode werd voor het eerst aangewend door Robert Merton in 1941, toen hij een aantal groepen proefpersonen collectief liet reageren op radio-uitzendingen die bedoeld waren om de Amerikaanse oorlogsinspanning te ondersteunen (Merton, 1946). In de jaren vijftig en zestig bleek er echter weinig belangstelling te bestaan voor dit instrument, dat pas in de jaren tachtig opnieuw in de belangstelling kwam (Merton, 1987; Lunt & Livingstone, 1996: 79-81). Vooral in de communicatiewetenschappen wordt het instrument nu volop aangewend om na te gaan hoe diverse bevolkingsgroepen reageren op radio- of televisie-uitzendingen (Hoijer, 1990; Burgess, Harrison & Maiteny, 1991; Livingstone & Lunt, 1994; Lunt & Livingstone, 1996). Ook binnen de marketing gaat het echter om een vaak gebruikt instrument (Calder, 1977). In de meeste gevallen wordt de focusgroep daarbij gebruikt als een vorm van receptieonderzoek: men gaat via de discussie in een dergelijke groep na hoe het publiek reageert op een bepaalde boodschap. Sinds enkele jaren merken we echter ook binnen de politieke en sociale wetenschappen een toenemende belangstelling voor het instrument (Morgan, 1988: 11-14; Gamson, 1992; Chapman & Johnson, 1995; Johnson, 1996; Callaerts, 1995). Daar wordt een bredere thematiek aangesneden via dergelijke focusgroepen, en de groepsdiscussies worden er vooral gebruikt in het kader van explorerend onderzoek, als men wil nagaan hoe, en in welke termen, in een bepaalde doelgroep wordt gedacht en gesproken over een concreet onderwerp. Daarbij is de aangewende formule wel ingrijpend veranderd (Johnson, 1996: 518). In de oorspronkelijke setting lag de nadruk sterk op de sturende rol van de moderator of onderzoeker. Niet alleen leidde zij/hij actief de discussie binnen de focusgroep, bovendien waren de deelnemers aan een dergelijke focusgroep over het algemeen volstreekte vreemden voor elkaar, waardoor de dominante positie van de moderator nog werd versterkt (Merton, Fiske & Kendall, 1956). In de huidige aanwending van het instrument ligt de nadruk veel meer op een bescheiden rol van de moderator, waardoor de deelnemers aan de focusgroep in veel grotere mate zelf structuur en richting van de discussie kunnen bepalen, en waarbij de moderator er vooral voor zorgt dat niet te veel wordt afgeweken van het gespreksthema. Ook het rigide design uit de beginfase, waarbij de moderator eerst een stimulus introduceert (bv. een radio-uitzending, een reclameboodschap), waarop de deelnemers aan de focusgroep dan mogen en moeten reageren, wordt meer en meer verlaten.

Het gebruik van de focusgroep biedt talrijke voordelen in een exploratieve fase van het onderzoek. Johnson (1996) ziet vijf soorten van voordelen van dit instrument. Ten eerste is het een middel om toegang te verwerven tot een maatschappelijk discours dat slechts een geringe sociale status heeft, of nauwelijks gecodificeerd is. Ten

tweede leren we hierdoor de opinie van de deelnemers kennen, en ten derde kunnen we ook de betekenis-kaders opsporen die de deelnemers hanteren. Ten vierde laat het toe de deelnemers niet als geïsoleerde enkelingen te bestuderen, maar als deel van hun leefgemeenschap. Een vijfde troef voor de focusgroep is ten slotte, dat deze methode zich zeer goed leent tot een combinatie met andere onderzoeksmethodieken (Johnson, 1996: 521-524).

3.2. Groepsinteractie binnen de focusgroep

Met de toenemende populariteit van het gebruik van focusgroepen is ook enige kritiek losgekomen op dit instrument. Het meest voorkomende verwijt is dat de resultaten van deze methode geïnvaleideerd zouden worden door sociale wenselijkheid en processen van groepsdruk die kunnen optreden tijdens de groepsdiscussie (Morgan, 1988; Krueger, 1994). Hoewel sociale wenselijkheid zeker zal optreden bij dergelijke focusgroepen, invalideert dit echter nauwelijks de onderzoeksgegevens. Ten eerste moeten we vaststellen dat sociale wenselijkheid optreedt in elke interviewsetting, dus ook bij het face-to-face, of het diepte-interview. Wat dit betreft kampt de focusgroep niet echt met een specifieke handicap ten opzichte van andere kwalitatieve onderzoeksmethoden (Silverman, 1997). Ten tweede is het verwijt nauwelijks relevant, omdat we juist te weten willen komen welke normen in een gegeven setting het verloop over een onderwerp reguleren. Verre van een nadeel, is de groepsinteractie dus juist een enorm voordeel voor de focusgroep, zoals Morgan (1988: 12) terecht benadrukt: "The hallmark of focus groups is the explicit use of the group interaction to produce data and insights that would be less accessible without the interaction found in a group". De sociale wenselijkheid die eventueel kan optreden binnen een focusgroep vindt dus niet haar oorsprong bij de moderator, maar wel bij de groepsleden zelf, en het zijn die groepsnormen die we willen exploreren aan de hand van een dergelijk onderzoek. Zo gaat Gamson er van uit dat de leden van een focusgroep, in zoverre die tenminste homogeen werd gerecrueteerd, niet alleen een gedeeld vocabularium zullen hebben, maar ook collectieve "frames of meaning" zullen hanteren. Als we een dergelijk *frame* willen exploreren, is een focusgroep dan ook aangewezen, stelt deze auteur: "Focus groups, then, seem especially likely to provide insight into the process of constructing meaning" (Gamson, 1992: 192).

Ook voor dit onderzoek leek het gebruik van focusgroepen aangewezen, omdat we in zekere zin op zoek zijn naar een dergelijk collectief referentiekader. We willen weten hoe groepen die niet participeren aan het politiek gebeuren, die passiviteit onder woorden brengen en verklaren. In een veelgebruikt handboek stelt Krueger (1994: 44) dat focusgroepen juist hun nut kunnen bewijzen als "there is a communication or understanding gap between groups or categories of people. This gap has a tendency to occur between groups who have power and groups who do not". Het instrument kan dus zeker zijn nut hebben bij een onderzoek naar politieke passiviteit. We weten aan de hand van kwantitatieve gegevens dat geslacht, opleidingsniveau en maatschappelijke status een effect hebben op de participatieniveaus. Maar in dit geval zijn

we juist geïnteresseerd in het causaal mechanisme: op welke manier oefent bv. het geslacht een invloed uit op de participatie? We willen dus weten hoe vrouwen, als groep, dit genderverschil interpreteren en hanteren, binnen welk referentiekader ze hierover denken, en welk vocabularium ze daarbij aanwenden. De sociale wenselijkheid die kan optreden ter gelegenheid van een groepsdiscussie vormt dan geen beletsel, maar vormt in zekere zin het studieobject zelf.

De kritiek op het gebruik van focusgroepen vindt zijn oorsprong grotendeels in een achterhaalde visie op het instrument, waarbij men focusgroepen vooral ziet als een geagreggeerde en voor de onderzoeker comfortabele manier om diepte-interviews af te nemen. Een focusgroep met zes deelnemers levert echter kwalitatief andere informatie op dan een individueel diepte-interview met diezelfde zes personen (Lunt & Livingstone, 1996: 85).

3.3. De focusgroep als peer group

We hebben al gesteld dat de wijze waarop focusgroepen worden gebruikt, de afgelopen decennia sterk geëvolueerd is. Binnen de traditionele aanpak van Merton lag de nadruk sterk op het zo dicht mogelijk benaderen van de ideale laboratoriumomstandigheden: een duidelijke opeenvolging in de dialoog, een sterk sturende rol van de moderator, en een zo neutraal mogelijke setting. Nu gaat men er veel meer van uit dat de focusgroep zoveel mogelijk de voorwaarden van de dagelijkse interactie van de respondenten dient te benaderen (Burgess, Harrison & Maiteny, 1991).

Vooral het onderzoek van William Gamson, *Talking Politics* (1992), heeft ervoor gezorgd dat deze nieuwe, meer egalitaire formule voor het gebruik van focusgroepen, gepopulariseerd werd binnen de sociale wetenschappen. Gamson heeft geprobeerd na te gaan welke referentiekaders relatief laaggeschoolde arbeiders gebruiken als ze praten over nationale en internationale politieke problemen. Om dit na te gaan, maakte hij vooral gebruik van focusgroepen. Daarbij gaf hij er de voorkeur aan niet te werken in de traditionele universitaire setting (waar de onderzoeker alle randvoorwaarden onder controle heeft), maar de bijeenkomst van de groep bijvoorbeeld te laten doorgaan in de woning van een van de deelnemers. Gamson hanteerde ook een vorm van sneeuwbalrecruitering: nadat een van de deelnemers was gerecruiteerd, werd aan die persoon gevraagd anderen uit te nodigen voor de focusgroep. Niet alleen bevordert dit de culturele homogeniteit binnen de groep (Lunt & Livingstone, 1996: 82), dit proces kan er ook voor zorgen dat de discussies binnen de focusgroep vlotter verlopen, omdat de deelnemers elkaar reeds op voorhand kennen. Daardoor wordt de behoefte aan een sturende rol van de moderator ook weer kleiner. Volgens Gamson biedt deze sneeuwbalrecruitering dan ook een belangrijk pluspunt, als men de voorwaarden voor een zo natuurlijk mogelijke interactie tussen de deelnemers zo dicht mogelijk wil benaderen: "the closer focus groups come to natural peer groups, the more easily will this world of everyday knowledge emerge" (Gamson, 1992: 192). In dit onderzoek hebben we dan ook grotendeels de door Gamson geïntroduceerde werkwijze nagevolgd.

Toch heeft deze formule ook duidelijk nadelen. De onderzoeker staat in feite de controle over de recrutering van de deelnemers af aan diegene die de focusgroep samenstelt. Wat zijn eigen onderzoek betreft, merkt Gamson op dat er een neiging bestaat "to invite up", d.w.z. dat systematisch personen met een hogere sociale status dan de "convenor" werden uitgenodigd (Gamson, 1992: 190). Om dit fenomeen tegen te gaan hebben wij in ons onderzoek uitdrukkelijk aan de "convenors" gevraagd personen uit te nodigen met een zo laag mogelijk scholingsniveau. Dat belet niet dat ook in ons onderzoek het maatschappelijk niveau in feite nog te hoog lag. Zo waren er in de groep met langdurig werklozen een aantal personen die op dat ogenblik een (tijdelijke) job hadden. Van Gamson hebben we niet alleen de recruiteringsmethode overgenomen, doch ook de algemene setting van een dergelijke focusgroep, waarbij de rol van de moderator zo weinig mogelijk directief is (Gamson, 1992: 193-194). In dat kader werden de focusgroepen ook niet uitgevoerd in een universiteitslokaal, maar meestal in een privé-woning.

Via deze focusgroepen werden in totaal 25 personen in het onderzoek opgenomen. Daarnaast werden ook zes diepte-interviews uitgevoerd, waarvan de resultaten echter weinig nieuwe informatie opleverden ten opzichte van de focusgroepen. De cassette-opnames van de interviews en focusgroepen werden volledig uitgetikt. In totaal gaat het in dit onderzoek dus om 31 personen, van wie 19 vrouwen, 11 gepensioneerden en 10 werklozen (de categorieën zijn uiteraard niet wederzijds exclusief). Een aantal deelnemers aan focusgroepen vulden geen opleiding in, maar ten minste zes respondenten hebben ten hoogste een opleiding lager secundair onderwijs, en nog eens zes anderen hebben een technische opleiding voltooid. De groepen waarvan we weten dat ze een relatief lage participatiegraad vertonen, waren dus vertegenwoordigd in dit onderzoek. Uiteraard laat de kleine schaal van 31 respondenten, en de manier waarop gerecruteerd werd, geen enkele kwantitatieve verwerking van de gegevens toe. Dit was echter ook geenszins de bedoeling: het was de bedoeling een aantal mogelijke aanzetten te formuleren voor meer systematisch onderzoek.

4. PARTICIPATIE VAN VROUWEN

Binnen het traditionele participatieonderzoek liggen de participatieniveaus van vrouwen systematisch lager dan die van mannen, en hiervoor zijn twee mogelijke verklaringen aan te wijzen (Verba, Nie & Kim, 1978: 251-266; Ackelsberg & Diamond, 1987; Carton, 1993; Hooghe, 1997). De *apathie-these* stelt dat vrouwen gewoon minder belangstelling hebben voor de publieke sfeer, en minder belang zullen hechten aan het politieke leven. Ze zullen dus ook in mindere mate geneigd zijn actief deel te nemen aan het maatschappelijk debat of aan vrijwillige organisaties. De *inhibitie-these*, daarentegen, veronderstelt dat vrouwen wel geïnteresseerd zijn, maar dat ze door een geheel van factoren verhinderd worden in gelijke mate deel te nemen aan het publieke leven. Deze remmingen kunnen om te beginnen hun oorsprong vinden in de privé-sfeer, zoals de ongelijke verdeling van huishoudelijke arbeid, de aandacht en de tijd die wordt opgeslokt door het opvoedingsproces, of het feit dat vrouwen in mindere mate toegang hebben tot mobiliteitsvoorzieningen. Okin (1989) stelt dan ook dat machtsonevenwichten in de privé-sfeer een directe weerslag hebben op de functione-

ringsmogelijkheden in de publieke sfeer. De remmingen kunnen echter ook hun oorsprong vinden in het functioneren van de publieke sfeer. Men gaat er dan van uit dat politieke en vrijwillige organisaties op dusdanige wijze functioneren dat ze in mindere mate aantrekkelijk zijn voor vrouwen. We weten uit recruterings- en mobilisatieonderzoek dat vrouwen blijkbaar in sterkere mate dan mannen worden aangetrokken door relatief kleine, informele, *face to face*-organisaties, waarbinnen weinig hiërarchische machtsverdeling optreedt (Briet, Klandermans & Kroon, 1987; Cable, 1992; Hooghe, 1994; Ferree & Martin, 1995). Dit zou ons tot de conclusie kunnen leiden dat de traditionele organisatievorm, met een strikt afgebakende en geformaliseerde machtsverdeling, in mindere mate aantrekkelijk is voor vrouwen dan voor mannen.

Ook het onderzoek van Burns, Schlozman en Verba (1997: 384) verleent steun aan de inhibitie-these. Zij zien een significant verband tussen het participatieniveau van vrouwen en de inschatting van de gendergelijkheid binnen hun partnerrelatie. Als vrouwen het idee hebben dat ze een egalitaire relatie hebben, zullen ze meer tijd en energie besteden aan participatie. Of omgekeerd: het hebben van een niet-egalitaire, of niet als egalitair ervaren relatie kan inderdaad een remming betekenen voor participatieniveaus. Burns, Schlozman en Verba (1997: 382) besluiten dan ook dat "a wife who believes in equality at home is likely to be more active in politics, regardless of what her husband believes about domestic roles". Deze studie steunt dus in zekere zin de veronderstelling van Okin: wat er thuis gebeurt heeft een duidelijke weerslag op het publieke en maatschappelijke leven. De studie van Burns e.a. toont echter ook aan dat de inschatting van de gelijkheid van de partnerrelatie een sterkere invloed heeft dan de feitelijke verdeling van de huishoudelijke arbeid binnen deze relatie.

Ook in de interviews en focusgroepen die we in het kader van dit onderzoek organiseerden, gaf geen enkele vrouw aan geen of weinig belangstelling te hebben voor het maatschappelijk of politiek gebeuren. Nochtans was er ook geen enkele vrouw die actief participeerde in een vereniging of partij. Bij de vraag waarom dat zo was, werden wel allerlei remmingen en hinderpalen genoemd, zowel uit de privé- als uit de publieke sfeer.

In de privé-sfeer zien we een duidelijk verband met de verdeling van de huishoudelijke en opvoedende arbeid, zoals een van de vrouwelijke deelnemers benadrukte:

"Het is toch altijd de vrouw die de kinderen grootbrengt. Er zijn tegenwoordig ook wel mannen die helpen, natuurlijk, maar als het echt is om 's avonds naar een vergadering te gaan, dan kan een man toch beter weg als een vrouw, denk ik. De kinderen te slapen doen, met hun huiswerk bezig zijn..." (Regina, 59 jaar, gepensioneerd (2)).

"Ik denk dat vrouwen zich zodanig verantwoordelijk voelen voor hun huis en hun gezin, dat ze daar zo in bezig zijn, dat ze eigenlijk minder mikken op carrière, denk ik, of op de top" (Els, 41 jaar, verpleegster).

Phillips (1991: 96) stelt in dit verband: "(...) women are prevented from participating in public life because of the way their private lives are run. The division of labour between women and men constitutes for most women a double burden of work". Ook

in dit onderzoek worden dergelijke remmingen vaak vermeld. De volgende gedachtewisseling in de focusgroep met vrouwen vormt hiervan een typisch voorbeeld:

Pascale: Ik ken wel een paar vrouwen die bezig zijn met politiek, alle, op lokaal vlak, maar er is geen een van hen die getrouwd is, en ze hebben ook geen kinderen. Dus ze hebben alle vrijheid om met politiek bezig te zijn, maar ik denk dat ge die combinatie niet kunt maken, van aan politiek te doen als ge kinderen hebt.

Ann: Het vraagt gewoon te veel tijd. Al die vergaderingen 's avonds, en al die andere dingen die je moet doen. Het is gewoon te veel. Als ik nu zie bij X [een mannelijk gemeenteraadslid uit hun kennissenkring], dan heeft hij bijna geen tijd meer over.

Pascale: Ja maar, als je met zijn vrouw daarover praat, dan is zij daar helemaal niet gelukkig mee. Hij heeft eigenlijk nauwelijks tijd voor zijn gezin, hij besteedt al zijn tijd aan vergaderingen, en hij heeft eigenlijk nooit tijd voor haar of voor de kinderen.

Q: Maar uiteindelijk accepteert ze dat toch?

Pascale: Nee, ze accepteert zij dat helemaal niet!

Q: In zekere zin toch wel, want uiteindelijk gaat hij er toch wel mee door...

Pascale: Wel, ja, uiteindelijk moet ze het wel accepteren, omdat hij zegt: ik wil dat doen, ik heb daar recht op.

Ann: Ik denk dat het toch anders is voor vrouwen, dat wij ons zouden schuldig voelen, dat we het gevoel zouden hebben dat de kinderen verwaarlozen als we zo vaak weg zijn 's avonds" (Pascale, 37 jaar, opvoedster; Ann, 33 jaar, opvoedster).

Tijdens deze gedachtewisseling komen veel elementen tegelijk aan bod. Op het eerste gezicht lijkt het enkel een kwestie van tijd: gegeven alle gezinsverantwoordelijkheden hebben vrouwen weinig of geen discretionair te besteden tijd over voor politieke participatie. Maar de vergelijking met het mannelijk gemeenteraadslid maakt duidelijk dat deze verantwoordelijkheden niet gelijk verdeeld zijn. Dit is opnieuw in overeenstemming met de theorie van Phillips, die stelt dat we hier niet alleen te maken hebben met een probleem van tijdsallocatie, maar ook en vooral met een probleem van machtsverdeling: "Often more numbing than the sheer accumulation of practical obstacles is the different experience men and women have of power" (Phillips, 1991: 97). In het interviewfragment kan de mannelijke partner het zich permitteren veel tijd buitenshuis te spenderen, ondanks het (stille?) protest van zijn echtgenote. Wat zich op het eerste gezicht aandient als een tijdsprobleem blijkt in werkelijkheid een probleem van onderhandelingspositie binnen een partnerrelatie. De echtgenoot vindt dat hij het recht heeft om politieke activiteiten te ontplooien, terwijl de vrouwen in de groep duidelijk dat gevoel niet hebben. Zij voelen zich immers in eerste instantie verantwoordelijk voor de zorg voor de kinderen en voor het handha-

ven van de relatie, en hierdoor wordt hun onderhandelingspositie zwakker. Phillips (1991: 100) besluit dan ook: "Whether at the simplest level of having no free time, or as a more complex consequence of always being told what to do, women's experiences in the home continually undercut the possibilities for democracy." We hebben geen gegevens over de inkomenspositie van de vrouwen in de focusgroep, noch over die van hun partner. We kunnen dus geen uitspraken doen over het verband tussen onderhandelingspositie en het aandeel in het gezinsinkomen. De literatuur over het onderwerp suggereert echter dat zo'n verband wel degelijk optreedt: de partner met het hoogste inkomen en de hoogste professionele status geniet ook van de sterkste onderhandelingspositie binnen de partnerrelatie (Blumstein & Schwartz, 1983; Steil, 1997). In een meerderheid van de gevallen zal dit de mannelijke partner zijn. Dit betekent echter dat machtsongelijkheden binnen partnerrelaties inderdaad een remmende factor kunnen zijn bij het realiseren van effectieve politieke en maatschappelijke participatie van vrouwen.

5. TUSSEN VOICE EN SILENCE

Tijdens de interviews werden echter niet alleen remmingen uit de privé-sfeer aangehaald, maar ook elementen uit de publieke sfeer: de vrouwelijke respondenten twijfelden er aan of ze wel zouden kunnen functioneren binnen het politiek systeem. Zij zien politiek als een soort machtsstrijd, die door mannen wordt gedomineerd, en niet echt geschikt is voor vrouwen. Het idee dat het publieke en politieke leven vooral geschikt is voor mannen, blijft dus relatief sterk verspreid (Elshtain, 1981). Dit beeld wordt trouwens krachtig geëvoceerd door Virginia Woolf in *Mrs. Dalloway*, als ze haar hoofdpersoon laat uitroepen: "Ah, to be interested in politics, just like a man". Een studie van Eliasoph (1997) toont aan dat ook vrouwen die politiek of maatschappelijk actief zijn, vaak ervan terugschrikken hun activiteiten te beschouwen als "politiek" van aard: politiek wordt dan geconceptualiseerd als zijnde een voor hen ontoegankelijke activiteits sfeer. Dergelijke betekenis schema's vonden we ook terug in dit onderzoek. Een van de respondenten formuleert bijvoorbeeld de vrees dat ze niet zal serieus genomen worden door mannelijke politici:

Sonja: Soms vraag ik me af, stel dat je daar zo zit als vrouw, in de gemeenteraad, word je dan eigenlijk wel serieus genomen? Ik denk dat ik dat heel frustrerend zou vinden, als je daar zo zit als vrouw, tussen al die mannen. En zij hebben ervaring, zij kennen al de truken van het spel. (Sonja, 37 jaar, ergotherapeut)

Die drempelvrees heeft echter niet alleen te maken met het vrouw-zijn op zich, doch ook met het besef dat vrouwen een minderheid zijn. Alleen al het besef dat ze op het politieke forum een minderheid vormen maakt het voor een aantal vrouwen blijkbaar moeilijker de stap naar de politiek te zetten:

"Omdat wij nog altijd in de minderheid zijn, hé. (...) Er zijn hier vrouwen genoeg die gevraagd worden op onze gemeente. Maar het is misschien nog een beetje schroom, of een beetje schrik, noemt het zoals u wil, maar ik denk dat er ook nog een beetje bijkomt omdat er zo weinigen zijn. Moest de groep vrouwen groter worden, ge zoudt veel makkelijker aansluiten" (Jeanne, 67 jaar, gepensioneerd regentes).

Dergelijk minoriteitsbesef maakt het echter bijzonder moeilijk om aan deze onderverteenwoordiging te ontsnappen. Alleen al het besef tot een minderheid te behoren, los van de specifieke kenmerken van die minderheid, kan dus tot een reductie van de participatie leiden (Seidman, 1997), waardoor uiteraard de minderheidspositie verder bestendig wordt.

Het feit dat in ons onderzoek geen enkele van de vrouwelijke respondenten politiek actief was, betekent echter niet dat ze geen eigen visie hadden over maatschappelijke en actuele problemen. Over een aantal onderwerpen die aan bod kwamen in de focusgroepen, gaven ze blijk van heel uitgesproken meningen. De meesten steunden ook het principe van een meer evenwichtige vertegenwoordiging van vrouwen in de politieke besluitvorming, maar zelf namen ze geen stappen om daar aan deel te ne-

men. Het gaat niet op deze opinies toe te schrijven aan een vorm van sociale wenselijkheid binnen de focusgroep. We noteerden immers relatief complexe redeneringen over politiek, ongelijkheid en maatschappijvisie. Iemand die in geen enkel opzicht geïnteresseerd is in het politiek gebeuren, kan uiteraard niet, al dan niet onder druk van sociale wenselijkheid, even een complexe redenering uit de mouw schudden.

We zien dus dat de vrouwen in dit onderzoek wel geïnteresseerd zijn in politiek en hierover een eigen mening vormen, maar dit niet vertalen in concrete participatie-activiteiten. Deze inhibitie om deel te nemen aan het publieke vertoog wordt door Young verklaard vanuit het feit dat de regels die dit publieke discours beheersen op zich niet neutraal zijn, maar wel de uitdrukking vormen van de culturele hegemonie van een bepaalde groep. Zij stelt: "In many formal situations the better-educated white middle-class people (...) act as though they have a right to speak and that their words carry authority, whereas those of other groups often feel intimidated by the argument requirements and the formality and rules of parliamentary procedure, so they do not speak" (Young, 1996: 124). Dit cultureel beheersings- en uitsluitingsmechanisme zorgt er dus voor dat gevoelens van onvrede niet worden omgezet in een "voice"-optie, maar wel in "silence" (Hirschman, 1974). Dit betekent dat het mechanisme dat Young (1990) beschrijft, en dat we ten dele ook terugvinden bij de vrouwen in dit onderzoek, sterke gelijkenissen vertoont met het werk van Carol Gilligan c.s. over het maatschappelijk functioneren van adolescente meisjes, ondanks het feit dat het hier uiteraard om een heel andere institutionele setting gaat. Gilligan oppert een aantal culturele en structurele verklaringsgronden voor deze 'conspiracy of silence'. De meisjes in haar studie beseften dat een vrijelijk uiten van hun gevoelens zou leiden tot eerder negatieve reacties, niet alleen van (mannelijke) medeleerlingen, maar ook van de ouders of de schoolautoriteiten. De meisjes hebben ook de indruk dat hun mening in elk geval weinig gewicht in de schaal zal werpen, en dus besluiten ze maar hun opinies voor zich te houden. Of, zoals Taylor, Gilligan en Sullivan (1995: 1) het stellen: "These girls have voices, they are perfectly capable of first-person speech, but as they will say repeatedly, nobody listens, nobody cares, nobody asks what they are feeling and thinking". De ervaring van het niet ernstig genomen te worden, en de verwachting dat het verwoorden van onvrede enkel zal leiden tot negatieve reacties, kunnen ertoe leiden dat men eerder kiest voor *silence* dan voor *voice* als respons op de initiële ontevredenheid. Een gelijkaardig fenomeen vinden we terug bij de vrouwelijke deelnemers aan dit onderzoek, en de resultaten hiervan wijzen dan ook eerder in de richting van de inhibitietheorie ter verklaring van de politieke passiviteit, dan in de richting van de apathietheorie. Dit fenomeen dient dan ook verder geëxploreerd te worden in meer systematisch onderzoek.

6. SOCIO-ECONOMISCHE ONGELIJKHEID

Het zijn echter niet alleen vrouwen die ondervertegenwoordigd zijn in de publieke sfeer, maar ook personen met een lage educatieve of professionele status. Vooral het

opleidingsniveau blijkt hierin van primordiaal belang te zijn. Nie c.s. vatten het onderzoek hierover krachtig samen: "Formal education is almost without exception the strongest factor in explaining what citizens do in politics and how they think about politics" (Nie, Junn & Stehlik-Barry, 1996: 2). In ons onderzoek formuleerden de respondenten met een laag opleidingsniveau vaak dezelfde gedachte: politieke participatie ligt niet binnen ons bereik, het is niet voor "ons soort mensen". We vroegen in een diepte-interview aan Marleen of ze ooit gedacht had aan politieke activiteiten:

Marleen: Nee, ik heb daar nog niet aan gedacht. Ik heb daarvoor niet lang genoeg gestudeerd. Ik kan dat niet. Ik heb ook niet echt het karakter om aan politiek te doen. Nee, ik zou alles weggeven dat ik heb.

Q: Welk soort karaktereigenschappen zou een politicus dan eigenlijk moeten hebben volgens u?

Marleen: Ten eerste, ik denk dat een politicus onafhankelijk moet zijn, dat hij onafhankelijk moet kunnen handelen. Eigenlijk moet je ook "hard" zijn, je kunt niet met iedereen medelijden hebben, je zou er anders elke nacht van dromen (Marleen, 75 jaar, gepensioneerd arbeiderster).

Deze respondent brengt een aantal theoretisch interessante aspecten terzake. Ten eerste is het volgens haar blijkbaar nodig een bepaald opleidingsniveau te bezitten om aan politiek te kunnen doen. Iemand die alleen maar lager onderwijs heeft genoten, zoals zichzelf, kan niet echt een betekenisvolle rol spelen in het politiek gebeuren. Deze indruk stemt in grote mate overeen met de realiteit: het opleidingsniveau van politici is de afgelopen decennia inderdaad drastisch gestegen, ook op het lokale niveau. De complexiteit en het formalisme van de beslissingsprocedures zijn in dit opzicht niet van aard om het opnemen van een politiek mandaat aantrekkelijker te maken voor laaggeschoolden. In zekere zin heeft deze respondent dus gelijk: haar opleidingsniveau zal over het algemeen inderdaad te laag zijn om succesvol te kunnen meespelen in het politiek gebeuren.

In het tweede deel van dit fragment beschrijft ze de karakteristieken die een goed politicus in haar ogen moet hebben. Ze verwijst hierbij naar eigenschappen als autonomie en gehardheid, die traditioneel juist gezien worden als mannelijke eigenschappen (Gilligan, 1982). Deze respondent voelt zich met andere woorden op twee fronten uitgesloten, zowel omdat ze laaggeschoold is, als omdat ze een vrouw is. Ook een andere respondente (die nochtans zelf hoger onderwijs heeft gevolgd), wijst op een mogelijke onderwijskloof tussen burgers en politici:

"Allez, dat valt mij ook op, vroeger kwamen de politiciers meer uit het volk, van tussen de mensen; nu hebben ze allemaal gestudeerd, en be-geven ze zich eigenlijk niet meer in die kringen, en weten ze volgens mij ook niet meer wat er daar gebeurt (...) Allez, ik heb zo vaak wel het gevoel dat zij neerkijken op de mensen, en dat ze eigenlijk geen voeling meer hebben met wat er bij de mensen gebeurt" (Els, 41 jaar, verpleegster).

Het interessante aan dit fragment is dat het om een verpleegster gaat, die toch een hoge scholingsgraad heeft, maar wel meegaat in het kloofdiscours, dat stelt dat er een grotere afstand is gegroeid tussen burgers en politici. Dit kan er eventueel op wijzen dat we de groep van diegenen die zich niet langer vertegenwoordigd voelen binnen het politiek systeem niet alleen bij de extreem laaggeschoolden moeten zoeken, maar ook bij een relatief grote middencategorie qua opleidingsniveau. De leden van deze groep vinden de waarden die voor hen belangrijk zijn blijktbaar in onvoldoende mate terug in het functioneren van het politiek systeem (Elchardus, 1994).

Sociale uitsluiting heeft niet alleen te maken met een laag opleidingsniveau, maar ook met andere elementen, zoals inkomen. In de interviews met werklozen en OCMW-steuntrekkers werd herhaaldelijk geopperd dat zij gewoon te weinig geld hebben om politiek en maatschappelijk actief te kunnen zijn:

"Weet ge, het probleem met lid te zijn van een vereniging of zo, is dat het geld kost. Ik bedoel niet alleen het lidgeld, ge moet er ook naar toe gaan en de bus betalen, maar na afloop gaat ge meestal ook nog iets drinken in een café, en ik kan mij dat gewoon niet permitteren. De andere mensen tracteren, maar ik kan niet terugtracteren. Als ge aan de dop staat, en ge moet rondkomen met minder dan 30.000 in de maand, kunt ge gewoon die dingen niet doen. Dus, wat doet ge, ge blijft thuis 's avonds, dat is het enigste wat ik kan doen (...) In het begin gaat dat nog, maar langzaamaan wordt ge "uitgedroogd". Ge hebt geen contact meer met die mensen" (Freddy, 47 jaar, werkloos).

"Ge zoekt inderdaad wel een paar activiteiten om bezig te blijven, maar ten eerst kost dat geld. 't Is niet alleen inschrijvingsgeld en zo, maar er zijn bijvoorbeeld ook verplaatsingen die moeten gemaakt worden. Dat kan in een maand toch wel oplopen. Een maandabonnement op de tram, bijvoorbeeld, dat kost ook al 1.600 frank. Als ge met 20.000 frank, of nog niet, in de maand moet toekomen, is dat al een zware kost voor een werkloze" (Wim, 37 jaar, werkloos).

De stelling dat een gebrek aan inkomen de sociale actieradius van een individu ernstig beperkt, kwam ook tot uiting in het interview met een respondent die een sterke daling in zijn inkomen heeft meegemaakt:

"Als je niet veel geld hebt, wordt de afstand tussen uzelf en de politiek heel groot. Als je geld hebt, is het allemaal veel gemakkelijker. Toen ik nog zelfstandige was, kon ik nog gemakkelijk naar het gemeentehuis bellen, en ze gaven mij direct de burgemeester door. Maar nu, nu kennen ze mij niet meer" (Robert, 38 jaar, gefailleerd).

Deze respondenten stellen dus dat puur geldgebrek reeds een barrière kan vormen voor volwaardige participatie. Die stelling vinden we ook terug in meer grootschalig onderzoek naar de werkloosheidservaring: het blijkt dat langdurig werklozen, die hierdoor in een precaire financiële situatie terechtkomen, wel degelijk besparen op lidmaatschappen, uithuiszigheid en verplaatsingen (Knulst 1978; Enhus, Glorieux & Van Rossem, 1986; Elchardus & Glorieux, 1989; Elchardus et. al., 1996).

In alle interviews met respondenten met een lage socio-economische status kwam hetzelfde gevoel terug: politiek is iets dat buiten ons bereik ligt, iets dat boven onze hoofden plaatsgrijpt. Dit gevoel van machteloosheid leidt in een aantal gevallen tot een zich teleurgesteld afwenden van het politiek systeem:

"Politici, die beseffen niet wat het is om arm te zijn, om geen geld te hebben. Zij bewegen zich op zo'n hoog niveau, dat ze helemaal niet weten wat er daar beneden gebeurt (...) Wat ik zou willen, is dat ze meer aandacht zouden hebben voor ons, dat ze eens uit hun bureaus zouden komen en eens aan ons zouden vragen hoe het nu eigenlijk is om arm te zijn" (Karen, 31 jaar, werkloos).

Deze groep van respondenten voelt zich duidelijk in de steek gelaten door het politiek systeem: politici kennen hun persoonlijke leefsituatie niet, en hebben er ook niet de minste belangstelling voor. Dergelijke gevoelens van marginalisering zijn uiteraard niet van aard om de participatiebereidheid te bevorderen.

7. EEN CAUSAAL MECHANISME VOOR PASSIVITEIT?

De bedoeling van dit explorerend onderzoek was na te gaan of we een causaal mechanisme konden opsporen, waarlangs achtergrondvariabelen als geslacht, opleiding of inkomen zich vertalen in passiviteits- of participatieniveaus. Een eerste, voorzichtige conclusie die we misschien kunnen trekken, is dat de causaliteit niet zo unilineair verloopt als in de literatuur vaak wordt gesuggereerd. Zo stellen Delli Carpini en Keeter (1996: 224-227) dat een laag opleidingsniveau zal leiden tot een gebrek aan politieke kennis, wat zich welhaast automatisch zal vertalen in een gering participatieniveau. In zekere zin volgen ze daarmee de apathithese: het is omdat mensen niet geïnteresseerd zijn in politiek, dat ze hierover ook maar een geringe kennis hebben, en dus niet actief zijn. Uit empirisch onderzoek in Vlaanderen blijkt echter dat het omgekeerde verband net zo goed denkbaar is: politieke participatie (in de vorm van lidmaatschap van vrijwillige organisaties) heeft een positief effect op de belangstelling voor de actualiteit, en dus onrechtstreeks ook op het niveau van politieke kennis (Billiet, Cambré & Swyngedouw, 1997: 622). We stellen dus vast dat er in elk geval een verband is tussen politieke kennis en participatieniveaus, maar over de richting van dit verband blijken uiteenlopende stellingnamen te bestaan in de literatuur. Voorzover we uit dit beperkte explorerend onderzoek enige conclusies kunnen trekken, zou dit juist leiden tot een waarschuwing voor het poneren van dergelijke rechtstreekse causale verbanden. Bij praktisch alle respondenten vinden we eerder een redenering terug in de vorm van een wisselwerking, en niet zozeer in de vorm van een unilineaire causaliteit. De respondenten verantwoorden hun passiviteit vanuit het gevoel dat ze binnen het politiek systeem ook geen rol van betekenis kunnen spelen, en ze het gevoel hebben dat dit systeem zich juist van hen afwendt. De schuld wordt, met andere woorden, doorgespeeld naar de andere kant: het is omdat de politiek niet

open staat voor vrouwen, laaggeschoolden of werklozen, dat deze groepen ook niet actief worden. Het gaat er hier niet om of dit, in objectieve termen, een correcte diagnose is; het belangrijkste is dat we weten dat in de betrokken groepen blijkbaar dit soort denkschema's wordt gehanteerd.

Dergelijk *loop effect* berust in essentie op een proces van adaptieve preferentievorming, zoals dat door Elster wordt beschreven in zijn boek *Sour Grapes* (1983). Voor Elster bestaat adaptieve preferentievorming uit: "the adjustment of wants to possibilities – not the deliberative adaptation favoured by character planners, but a causal process occurring non-consciously. Behind this adaptation there is the drive to reduce the tension or frustration that one feels in having want that one cannot satisfy" (Elster, 1983: 25). Elster bouwt hiermee voort op het cognitieve dissonantieconcept van Festinger: actoren die een hoge graad van waardering koesteren voor een onbereikbaar object, worden geconfronteerd met de stress van het cognitieve dissonantiefenomeen. Een van de meest effectieve manieren om dit fenomeen tegen te gaan is een depreciatie van het onbereikbare object. In dit geval noteren we herhaaldelijk de opvatting bij de respondenten dat politieke participatie voor hen onbereikbaar is, omwille van hun geslacht, hun beperkte scholing, of hun geringe financiële mogelijkheden. Deze inschatting resulteert in een relatief geringe bereidheid tot politieke participatie. De wens tot participatie wordt dus gereduceerd omdat die participatie als onbereikbaar wordt beschouwd: preferenties worden aangepast in functie van de gepercipieerde mogelijkheden.

Als we Elsters theorie toepassen op de relatie tussen kennis en participatie, krijgen we dan ook veeleer een wisselwerking dan een unilineaire causaliteit. De kennis over politiek zal beperkt blijven indien men het gevoel heeft dat betekenisvolle politieke participatie toch buiten het bereik van de actor ligt. En omgekeerd, indien men slechts een beperkte kennis heeft, wordt het ook moeilijker om nog effectief te participeren. We krijgen dus veeleer het beeld van een vicieuze cirkel, waarin de negatieve relaties elkaar versterken. Vanuit beleidsoogpunt is het dramatische aan dit fenomeen van adaptieve preferentievorming bovendien dat de inschatting van de actoren omtrent de bereikbaarheid van het participatie-ideaal in grote mate correct is. Gegeven enerzijds de complexiteit van het politiek gebeuren, en anderzijds de gebruikte selectiecriteria bij de recrutering van politiek personeel, hebben deze groepen ook weinig kans om op effectieve wijze te participeren. Ook bij de vrouwen die deelnamen aan dit onderzoek leeft blijkbaar een zeker ongenoegen over de manier waarop het politiek systeem functioneert en als weinig vrouwvriendelijk wordt ervaren. Dit kringloopeffect impliceert dat programma's die zich richten op een bevordering van het 'actief burgerschap' ook rekening zullen moeten houden met de specifieke positie van groepen die ondervertegenwoordigd zijn in het politiek bedrijf.

Vanuit wetenschappelijk oogpunt kunnen we in elk geval de conclusie trekken dat de causale mechanismen misschien niet zo ondubbelzinnig zijn vast te stellen als vaak wordt gedacht. Respondenten zullen ook de neiging hebben minder waardering op te brengen voor participatiemodi die door hen als onbereikbaar worden gezien. Het is dan ook bijzonder moeilijk causale relaties aan te duiden tussen fenomenen als gebrek aan politieke kennis, participatieniveaus of gevoelens van politieke competentie. De respondenten die weinig politieke kennis hebben, zullen over het algemeen ook min-

der vaak participeren, en zullen ook een geringer gevoel van politieke competentie hebben. Het blijft echter bijzonder moeilijk de richting van het causaal verband tussen deze verwante fenomenen vast te stellen. Bij meer systematisch onderzoek naar determinanten van politieke participatie dient dan ook rekening gehouden te worden met deze mogelijkheid van zichzelf versterkende kringloopverbanden: juist omdat respondenten zich niet vertegenwoordigd voelen in het politiek bedrijf, zullen ze ook weinig gemotiveerd zijn tot actieve participatie.

VOETNOTEN

- (1) Dit onderzoek maakt deel uit van een uitgebreid onderzoeksproject dat gefinancierd wordt door de Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden (DWTC). Promotor is Prof. dr. Mark Elchardus, die niet alleen instond voor het hele onderzoeksdesign, maar ook nuttige kritiek leverde op een eerdere versie van deze tekst.
- (2) Bij het weergeven van de citaten werden typische spreektaalelementen en tussenwerpsels weggelaten. De opnames en de uitgeschreven teksten berusten bij de auteur.

BIJLAGE 1

(Ter bescherming van de anonimiteit werden alle voornamen gewijzigd. Alle andere gegevens zijn uiteraard wel correct.)

Focusgroep 1 (bejaarden)

1. Germaine (1926), lager onderwijs, gepensioneerd
2. Maria (1925), lager onderwijs, huishoudster
3. Jeanne (1930), regentes, gepensioneerd
4. Maria (1929), middelbaar onderwijs, gepensioneerd
5. Regina (1938), opleiding niet ingevuld, gepensioneerd
6. Pelagie (1936), middelbaar onderwijs, gepensioneerd bediende
7. Louis (1941), hoger middelbaar, bankbediende
8. Albert (1923), lager onderwijs, gepensioneerd bediende

9. Louisa (1923), opleiding niet ingevuld, beroep: "geen"

Focusgroep 2 (werklozen)

10. Freddy (1950), opleiding niet ingevuld, "werkloos truckchauffeur"

11. Lieve (1943), maatschappelijk assistente, werkloos

12. Marc (1961), middelbaar onderwijs, werkloos

13. Wim (1960), universitair geschoold, werkloos

14. Pierre (1950), technisch onderwijs, werkloos

Focusgroep 3 (werklozen)

15. Phil (1961), A2, werkloos

16. Patrick (1962), technische opleiding, werkloos

17. Stef (1967), A2, vloerder

18. Werner (1963), opleiding: "geen", werkloos

19. Erik (1974), A2, onderhoudsmecanicien

20. Karen (1965), secundair onderwijs, werkloos

21. Isabelle (1974), A2, bediende

Focusgroep 4 (vrouwen)

22. Sonja (1961), hoger onderwijs, ergotherapeut
23. Katia (1961), secundair onderwijs, bediende
24. Pascale (1959), secundair onderwijs, opvoedster
25. Ann (1965), regent, opvoedster
26. Patricia (1957), regent, leerkracht

Individuele interviews:

27. Marleen (1923), lager onderwijs, gepensioneerd arbeidster
28. Fons (1938), normaalschool "tot 18 jaar", gepensioneerd
29. Els (1955), opleiding: verpleegschool, verpleegster
30. Robert (1958), lager secundair, gefailleerd zelfstandige
31. Cecile (1908), middelbaar onderwijs, gepensioneerde huisvrouw

BIBLIOGRAFIE

- ALMOND, G. & S. VERBA (1963), *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- ACKELSBERG, M. & I. DIAMOND (1987), 'Gender and Political Life', pp. 504-525, in: HESS, B., M.M. FERREE (eds.), *Analyzing Gender*. Newbury Park: Sage.
- BARNES, S. & M. KAASE et al. (1979), *Political Action*. Beverly Hills: Sage.
- BENNETT, S. (1986), *Apathy in America, 1960-1984. Causes and Consequences of citizen political indifference*. Dobbs Ferry: Transnational Publishers.
- BILLIET, J., B. CAMBRÉ & M. SWYNGEDOUW (1997), 'De kennis van de federale logica en van de bevoegdheden en van het beleid van de Vlaamse overheid', *Res Publica*, 39(4): 609-627.
- BLUMSTEIN, P. & P. SCHWARTZ (1983), *The American Couple: Money, Work, and Sex*. New York: Morrow.
- BRIET, M., B. KLANDERMANS & F. KROON (1987), 'How Become Involved in the Women's Movement in the Netherlands', pp. 44-63, in: KATZENSTEIN, M., C. MUELLER (eds.), *The Women's Movements of the United States and Western Europe*. Philadelphia: Temple University Press.
- BURGESS, J., C. HARRISON & P. MAITENY (1991), 'Contested Meanings. The Consumption of news about nature conservation', *Media, Culture and Society*, 13: 499-519.

-
- BURNS, N., K.L. SCHLOZMAN & S. VERBA (1997), 'The Public Consequences of Private Inequality. Family Life and Citizen Participation', *American Political Science Review*, 91(2): 373-389.
- CABLE, S. (1992), 'Women's Social Movement Involvement', *Sociological Quarterly*, 33: 35-50.
- CALDER, B. (1977), 'Focus Groups and the Nature of Qualitative Market Research', *Journal of Marketing Research*, 14: 353-364.
- CALLAERTS, T. (1995), *Focus Groups met Turkse vrouwen in Vlaanderen*. Licentiaatsverhandeling Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- CARTON, A. (1993), 'Blijft politiek een mannenzaak? Een balans op basis van de resultaten van het onderzoek naar de politieke houdingen van de Vlaamse vrouwen en mannen', pp. 163-184, in: SWYNGEDOUW, M., J. BILLIET, A. CARTON, R. BEERTEN (red.), *Kiezen is verliezen*. Leuven: Acco..
- CASTENMILLER, P. & P. DEKKER (1987), 'Politieke participatie van vrouwen en mannen in Nederland', *Acta Politica*, 22(4): 409-447.
- CHAPMAN, T. & A. JOHNSON (1995), *Growing old and needing care*. London: Avebury.
- CURTIS, J., E. GRABB & D. BAER (1992), 'Voluntary Association Membership in Fifteen Countries', *American Sociological Review*, 36: 139-152.
- DELLI CARPINI, M. & S. KEETER (1996), *What Americans Know about Politics and Why it Matters*. New Haven: Yale University Press.
- DELUCA, T. (1995), *The Two Faces of Political Apathy*. Philadelphia: Temple University Press.
- VAN DETH, J. (1996), 'Voluntary Associations and Political Participation', pp. 389-411, in: GABRIEL, O., J. FALTER (eds.), *Wahlen und politische Einstellungen in westlichen Demokratien*. Basel: Peter Lang.
- VAN DETH, J. & M. LEIJENAAR (1994), *Maatschappelijke participatie in een middelgrote stad*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ELCHARDUS, M. (1994), *Op de ruïnes van de waarheid. Lezingen over tijd, politiek en cultuur*. Leuven: Kritak.
- ELCHARDUS, M. & I. GLORIEUX (1989), 'De ontwrichting van het levensritme. De effecten van werk en werkloosheid', *Mens en maatschappij*, 64(2): 115-141.
- ELCHARDUS, M. et al. (1996), *Voorspelbaar ongeluk. Over letsels die werkloosheid nalaat bij mannen en hun kinderen*. Brussel: VUBPress.
- ELIASOPH, N. (1997), 'Close to Home. The Work of Avoiding Politics', *Theory & Society*, 26: 605-647.
- ELSHTAIN, J.B. (1981), *Public Man, Private Women*. Oxford: Robertson.
- ELSTER, J. (1983), *Sour Grapes. Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ENHUS, E., I. GLORIEUX & R. VAN ROSSEM (1986), 'Werkloosheid en sociale isolatie. Een heroriëntering', *Mens en Maatschappij*, 61(2): 116-146.
- FERREE, M.M. & P. MARTIN (eds.) (1995), *Feminist Organizations*. Philadelphia: Temple University Press.
- GAMSON, W. (1992), *Talking Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GILLIGAN, C. (1982), *In a Different Voice*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.

-
- GREENBAUM, T. (1998), *The Handbook for Focus Group Research*. 2nd ed. Newbury Park: Sage.
- HIRSCHMAN, A. (1974), *Exit, voice and loyalty*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- HOIJER, B. (1990), 'Studying viewers' reception of television programs. Theoretical and methodological considerations', *European Journal of Communication*, 5(1): 29-56.
- HOOGHE, M. (1994), 'De organisatiestructuur van de Vlaamse vrouwenbeweging. Autonomie en integratie in een gesloten politieke cultuur', *Sociologische Gids*, 41(2): 144-161.
- HOOGHE, M. (1997), *Nieuwkomers op het middenveld. Nieuwe sociale bewegingen als actoren in het Belgisch politiek systeem*. Doctoraatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel.
- HOOGHE, M. (1998), 'Het zwijgen van Thersites. Over de grenzen van de discussie-democratie', *Samenleving en Politiek*, 5(7): 3-10.
- HOOGHE, M. (1999), 'Cumulatieve participatiepatronen en de democratiserende functie van het verenigingsleven', *Sociale Wetenschappen*, 42(3): te verschijnen.
- HUYSE, L. (1969), *De niet-aanwezige staatsburger: de politieke apathie sociologisch in kaart gebracht*. Antwerpen: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- HUYSE, L. (1970), *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*. Antwerpen: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- JENNINGS, M.K. & J. VAN DETH (eds.) (1990), *Continuities in Political Action*. Berlin: de Gruyter.
- JOHNSON, A. (1996), 'It's good to talk. The focus group and sociological imagination', *Sociological Review*, 44(3): 517-538.
- KNULST, W.P. (1978), 'Tijd zonder arbeid. Een verkenning naar immateriële aspecten van het bestaan zonder beroepsarbeid en welzijnsbeleid op dat gebied', *Beleid en Maatschappij*, 5: 124-134.
- KRUEGER, R. (1994), *Focus groups. A Practical Guide for Applied Research*. Thousand Oaks: Sage.
- LIVINGSTONE, S. & P. LUNT (1994), *Talk on Television. The critical reception of audience discussion programs*. London: Routledge.
- LUNT, P. & S. LIVINGSTONE (1996), 'Rethinking the Focus Groups in Media and Communications Research', *Journal of Communication*, 46(2): 79-98.
- MERTON, R. (1946), 'The Focused Interview', *American Journal of Sociology*, 51: 541-557.
- MERTON, R. (1987), 'Focused Interviews and Focus Groups. Continuities and Discontinuities', *Public Opinion Quarterly*, 51: 550-566.
- MERTON, R., M. FISKE & P. KENDALL (1956), *The Focused Interview. A Manual of Problems and Procedures*. Glencoe (Ill.): Free Press.
- MILBRATH, L. & M.L. GOEL (1977) *Political participation*. Chicago: Rand McNally.
- MORGAN, D. (1988), *Focus Groups as Qualitative Research*. London: Sage.
- MORGAN, D. (ed., 1993), *Successful Focus Groups. Advancing the State of the Art*. London: Sage.
- NIE, N., J. JUNN & K. STEHLIK-BARRY (1996), *Education and Democratic Citizenship in America*. Chicago: University of Chicago Press.

-
- OKIN, S.M. (1989), *Justice, Gender and the Family*. New York: Basic Books.
- PHILLIPS, A. (1991), *Engendering Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- PICKEL, G. & D. WALZ (1997), 'Politikverdrossenheit in Ost- und Westdeutschland. Dimensionen und Ausprägungen', *Politische Vierteljahresschrift*, 38(1): 27-49.
- ROSENAU, J. (1974), *Citizenship Between Elections. An Inquiry into the Mobilizable American*. New York: Free Press.
- SCP (1998), *Sociaal en Cultureel Rapport. 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SEIDMAN, S. (1997), *Difference Troubles. Queering Social Theory and Sexual Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SILVERMAN, D. (ed.) (1997), *Qualitative Research. Theory, Method and Practice*. London: Sage.
- STEIL, J. (1997), *Marital Equality*. Thousand Oaks: Sage.
- STEWART, D. & P. SHAMDASANI (1990), *Focus Groups: Theory and Practice*. London: Sage.
- TAYLOR, J.M., C. GILLIGAN & A. SULLIVAN (1995), *Between Voice and Silence. Women and Girls, Race and Relationship*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- TOPF, R. (1995a), 'Electoral Participation', pp. 27-51, in: KLINGEMANN, H.-D. & D. FUCHS (eds.), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- TOPF, R. (1995b), 'Beyond Electoral Participation', pp. 52-91, in: KLINGEMANN, H.-D. & D. FUCHS (eds.), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- VERBA, S. & N. NIE (1972), *Participation in America. Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper and Row.
- VERBA, S., N. NIE & J. KIM (1978), *Participation and Political Equality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VERBA, S., K. L. SCHLOZMAN & H. BRADY (1995), *Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- YOUNG, I.M. (1990), *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- YOUNG, I.M. (1996), 'Communication and the Other. Beyond Deliberative Democracy', pp. 120-136, in: BENHABIB, S. (ed.), *Democracy and Difference*. Princeton: Princeton University Press.